

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ШКІЛЬНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ У 80-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Подаються деякі результати дослідження тенденцій розвитку вітчизняної навчальної літератури для загальної середньої освіти у 80-х роках минулого століття.

Представлены некоторые результаты исследования тенденций развития отечественной учебной литературы для общего среднего образования в 80-х годах прошлого века.

There are some results of historical research and educational trends in national textbooks for secondary education in the 80s of last century.

У 80-х роках ХХ століття в радянській науці почало формуватися розуміння підручничознавства як *комплексної наукової дисципліни*, яка має певний *міждисциплінарний характер*. Крім дидактичних і книгознавчих аспектів учені багато уваги стали приділяти проблемам *психолого-педагогічного забезпечення* процесів створення навчальної літератури. Редакція журналу «Питання психології» в травні 1983 року провела засідання «круглого столу», в якому взяли участь представники шкіл, ВУЗів, міністерств, відомств, наукових установ. Всі присутні – від заступника міністра освіти до вчителів – висловили своє кваліфіковане судження з питань створення, оформлення та використання підручників. Відбувся обмін думками. Кілька питань залишилися дискусійними, серед них - питання подальшого вдосконалення структури підручника, критерії ступеня складності підручників, процес підготовки підручників, роль психолога в цьому процесі та ін.

А.Матюшкін, головний редактор журналу «Питання психології», зазначив, що проблеми створення та використання навчальної літератури є комплексними для сучасної науки та педагогічної практики. Це означає насамперед досягнення відповідності змісту підручників рівню розвитку сучасної науки. У більшості випадків автори підручників – провідні її представники, що забезпечує високий теоретичний рівень змісту підручників. Але при створенні підручників дуже

важливо спиратися також на досягнення таких наук, як психологія і дидактика. Як відомо, кращі підручники створені колективами, в які входять вчені та практики: методисти і вчителі.

При створенні підручників, на думку А.Матюшкіна, великої уваги вимагає робота авторів над текстом. Підручник - особливий жанр сучасної наукової та педагогічної літератури. Нині цей жанр передбачає високий науковий ідейно-теоретичний, методичний і літературний (мова, стиль) рівень викладу предмета. Підручник завжди стоїть у центрі навчальних матеріалів та технічних засобів навчання. Він безпосередньо пов'язує автора, вчителя і учня. Тим самим опосередковується професійна діяльність вчителя і процес засвоєння навчального матеріалу учнем. Тому він, природно, в тій чи іншій формі (найчастіше в прихованій) реалізує систему дидактичних принципів, що визначають педагогічні вимоги до підручника. Ці принципи конкретизуються в методичних вимогах, специфічних для різних навчальних предметів і етапів навчання.

У системі дидактичних і методичних проблем, що вирішуються при створенні підручника, основною А.Матюшкін вважав досягнення високого рівня якості засвоєваних знань і формуються в цьому процесі загальних (логічних) або спеціальних навичок. З цією проблемою тісно пов'язані спеціальні психолого-педагогічні питання. До найбільш значимих із них відноситься відповідність змісту і структури навчального тексту психологічним закономірностям засвоєння системи наукових знань, закономірностям психічного розвитку особистості учнів. На основі досліджень з проблем психології засвоєння сформульовані важливі положення:

1) Процес засвоєння матеріалу підручника починається від деякого досягнутого раніше рівня знань, який складає основу засвоєння нових знань на початковому етапі навчання і далі в процесі засвоєння кожної нової теми.

2) Засвоєння знань і психічний розвиток особистості складають єдиний процес, який підпорядковується загальним психологічним закономірностям. Психічний розвиток становить момент і наслідок засвоєння, а сам процес засвоєння лише за певних умов забезпечує можливість психічного розвитку.

Одна з психологічних умов полягає в тому, щоб робота з підручником стимулювала пізнавальну активність учнів, викликала пізнавальну мотивацію, інтерес до навчання і забезпечувала можливості розуміння навчального тексту [4].

В.Максаковський на засіданні круглого столу зазначив, що шкільна навчальна література має виконувати дві головні функції: 1) джерела наукових знань, 2) джерела навичок самостійної роботи школярів. Що стосується першої з них, то тут вітчизняна наука досягла значних успіхів. Підручники в основному відповідають кращим світовим стандартам, а щодо діалектичного тлумачення наукової картини світу їх можна вважати еталонними. Вчені правильно виходять з того, що збільшення частки теоретичних знань в середній школі - це загальносвітова тенденція. До того ж більшість шкільних предметів уже перехворіли на «інформаційну хворобу», симптом якої - спроба привнести в школу якомога більше різноманітних відомостей в розрахунок, зокрема, на зросту «ємність пам'яті» сучасної молоді. Проте ще далеко не всі питання, пов'язані з запровадженням в процес навчання принципу науковості, вдалося вирішити. Так, напевно можна стверджувати, що вже повністю забезпечено організуючу роль теорії щодо фактів, що знайшли найкраще співвідношення між загальними і одиничними поняттями, до кінця використовувані резерви генералізації і типологізації, визначено оптимальну «щільність термінології» і т.п.

Незважаючи на певний крок вперед, зроблений завдяки вдосконаленій програмі з географії, частка теоретичних знань, на думку В.Максаковського, в ній недостатня, і в цілому засвоєння предмета базується не стільки на основоположному теоретичному матеріалі (як у фізиці або загальній біології), скільки на вивченні насамперед фактичної сторони справи з епізодичними екскурсами в область теорії питання. Рівень типологізації в підручниках недостатній, кількість деталей занадто велике.

Ще складніше йде справа з реалізацією другої функції підручника. Адже не секрет, що до недавнього часу наші підручники знайомили молодь в основному з готовими знаннями, слабо прищеплювали їй навички самостійної пізнавальної діяльності, вміння працювати з книгою. У 80-х роках, як зазначив

В.Максаковський, відбувалася оптимізація навчального процесу школи, в нього впроваджувалися ідеї розвивального, проблемного навчання, активізувалися мислення і навчальна праця школярів. Однак у шкільних підручниках всі ці важливі нововведення тільки починали прокладати собі дорогу.

У справі підручникотворення, на думку вченого, слід було б переосмислити деякі підходи та відмовитися від догм. Для справжнього впровадження ідей розвивального навчання вже недостатньо звичайної системи питань і завдань, узагальнюючих повторень, списків рекомендованої літератури - навіть за умови переосмислення їх змісту. Підручник повинен стати одночасно свого роду методичним посібником для учнів. Вчений посилався на власний досвід - новий підручник, у якому після кожної теми введений принципово новий розділ «Методичні ключі до теми», у якому розкривається вся складна система опорних і нових наукових знань, світоглядних ідей, умінь і навичок пізнавальної діяльності тощо.

При новій структурі підручника, на думку В.Максаковського, «життєвий простір» основного тексту повинен неминуче зменшитися. Це означає необхідність ще раз, на новому рівні, повернутися до питання про перетворення науки в навчальний предмет, до визначення оптимальних пропорцій між «ядром» і «оболонкою» кожного шкільного курсу і особливо до певної переоцінки змісту самого «ядра». В умовах швидкого зростання наукової інформації та її «морального зносу» ми повинні вже не просто прагнути до привнесення в шкільну освіту основ відповідних наук, а орієнтуватися на деяку (найважливішу) частину цих основ.

У свою чергу, подібна концепція викликає необхідність нового, більш жорсткого перегляду межі між загальною і спеціальною освітою. Іншими словами, мова йде про науково-системний підхід до визначення всього того, що входить в поняття математичної, фізичної, хімічної, біологічної, географічної і т. д. культури - аж до створення зведених таблиць поетапного - від класу до класу - формування основних понять, умінь і навичок. В організаційному плані така наступність у майбутніх підручниках могла б бути забезпечена за допомогою

єдиної редколегії з усіх курсів одного предмета.

Слід по-новому також підійти до всієї проблематики міжпредметних зв'язків, не зводячи її до рівня - як бувало - механічної ліквідації так званого дублювання. Це насамперед відноситься до функції підручника як джерела наукових знань. Загальновідомо, що наукова картина світу єдина, але вона складається з фізичної, хімічної, біологічної, географічної і т. д. картин світу, причому сам цей вищий синтез школяр повинен здійснювати в значній мірі самостійно, що не так-то просто. Ми можемо і навіть зобов'язані допомогти йому в цьому, використавши, принаймні, два шляхи. Перший з них полягає в тому, щоб з часом збільшити в навчальному плані школи число курсів узагальнюючого, синтетичного характеру (крім суспільствознавства). До таких, в першу чергу, слід було б віднести курс взаємодії суспільства і природи. Другий - у тому, щоб у підручниках знайшли більш послідовне та повне відображення найважливіші наскрізні, міждисциплінарні напрямки сучасної науки - гуманізація, економізація, екологізація та ін. Без опори на міжпредметні зв'язки абсолютно неможливий розвиток другої функції шкільного підручника. Це пояснюється тим, що до недавнього часу «кругозір» кожного предмета був обмежений в основному своїми спеціальними навичками і вміннями, тоді як тепер акцент робиться і на формування загальнонавчальних навичок і вмінь, яке передбачає узгоджені міжпредметні дії. Треба тільки обміркувати, як цього можна досягти організаційно.

Необхідна також психологічна та реальна перебудова усіх уявлень про форму викладу навчального матеріалу, яку ми дуже часто недооцінюємо, посилаючись на те, що стабільний шкільний підручник не повинен бути «розважальним». Подібна недооцінка вже привела до того, що на сторінках багатьох підручників став панувати, образно кажучи, сухий, посушливий клімат, що свідчить про те, що втрачається мистецтво наукової популяризації, для якого є характерною єдність форми і змісту. В.Максаковський наводив слова найбільшого радянського географа, автора одного з кращих шкільних підручників, М.Баранського про те, що в школі апеляція до мозку обов'язково

повинна супроводжуватися апеляцією до емоцій [1, с. 9]. Відсутність такого підходу вже призвело до тривожної розстикування двох принципів дидактики - принципу науковості й принципу доступності. В організаційному плані установка на подолання такого розстикування повинна привести до зміни критеріїв щодо формування авторських колективів шкільних підручників. Автори повинні володіти не тільки своїм предметом і методикою його викладання, але й мистецтвом наукової популяризації. Потрібно зробити так, щоб вчитися за підручниками було цікаво. Проте джерело подібного інтересу коріниться не тільки у формі викладу, але нерідко і в самій суті предмета. Вчені повинні рішуче відкинути концепцію «відстояних знань», згідно з якою в шкільні підручники можна допускати тільки те, що вже абсолютно апробовано наукою. А як же бути з науковими гіпотезами – наприклад, у географії з гіпотезами про дрейф материків або про так званий парниковий ефект? Адже саме вони найбільшою мірою будять думку, уяву, викликають інтерес до предмета, а опосередковано і до самої науки.

Необхідно, на думку вченого, подолати свого роду «психологічний бар'єр» в умонастрої багатьох вчителів, які вважають, що між обсягом теоретичного матеріалу і перевантаженням школярів, якою ми всі прагнемо уникнути, існує яскраво виражена пряма залежність. Як показує досвід, в окремих предметах і курсах цього не можна виключити. І тим не менш головне джерело перевантаження - це, без всякого сумніву, фактологізм, відсутність чітко вираженого проблемно-наукового «пеленга». Море фактів - ось дійсний синонім давньогрецького «моря мороку». Багато в чому нова методика викладання - більш сучасна та ефективна - теж вимагає відповідної не тільки кваліфікаційної, але й психологічної перепідготовки [4].

Я.Мікк зупинився на трьох головних, на його думку, проблемах підручникотворення: 1) створення підручника як комплексна проблема науки та педагогічної практики; 2) основні психолого-педагогічні вимоги до підручників; 3) сприйняття текстової інформації.

1. *Створення підручника як комплексна проблема науки та педагогічної практики.* Підручники, дійсно, багато в чому формують культуру мовлення та

мислення, виховують учнів. Це – особливі книги і потребують особливої підготовки. Неможливо створити досконалий підручник одній людині. Існує велика кількість різнорідних вимог: у підручниках необхідно відобразити сучасний стан розвитку науки, техніки, культури, матеріал повинен виховувати школярів, організовувати їхню самостійну роботу, розкривати міжпредметні зв'язки, враховувати рівень попередніх знань, розвивати навички та уміння тощо. Одній людині реалізувати це не по силах. Це може зробити лише колектив різних фахівців.

Для створення сучасних підручників і посібників авторам необхідна всебічна допомога. Зважаючи на це, доцільно було б мати спеціальну організацію. Правда, в НДІ змісту і методів навчання АПН СРСР створено лабораторію експериментального підручника, видавництво «Просвещение» 10 років видає щорічники з проблем шкільного підручника, однак цього, на думку Я.Мікка, недостатньо. Крім того, педагогічній і психологічній наукам необхідно виробити загальні принципи і конкретні методи роботи для всіх авторів підручників, а потім їх апробувати на практиці.

2. *Основні психолого-педагогічні вимоги до підручників.* Важливою психолого-педагогічною вимогою до підручників є їх науковість. В останні десятиліття вітчизняні підручники в цьому плані зробили великий крок вперед. Однак включення в підручник нових наукових відомостей без урахування доступності для сприйняття учнями нерідко призводило до зниження їх рівня знань і вмінь. Ефективність навчання можна підвищити тільки при дотриманні двох принципів побудови підручника: науковості та доступності навчального матеріалу.

В умовах загальної середньої освіти принцип науковості слід розуміти ширше традиційного: зміст підручників має включати основні елементи наук, виробництва, суспільного життя і культури. Для реалізації цієї вимоги слід визначити найбільш поширені й перспективні у своєму розвитку галузі людської практики і включити їх у підручник. Актуальним є забезпечення доступності підручників. Загальний підхід до експериментальної перевірки реалізації цієї

вимоги такий: обсяг і складність навчального матеріалу повинні відповідати часу, відведеному на його засвоєння. Перші дослідження, проведені в цьому напрямку, дали цінні результати. Що робити, якщо школярі не вкладаються у норми часу, встановлені шкільної гігієною? Відповідь на це питання Я.Мікк радить шукати як у принципах оптимізації всього навчального процесу, так і в удосконаленні конкретних способів роботи учнів з конкретним навчальним матеріалом. Цьому сприяють дослідження проблем сприйняття текстової та ілюстративної інформації, проблем структури підручника тощо.

3. *Сприйняття текстової інформації.* Сприйняття текстової інформації залежить від двох великих груп чинників: особливості школярів і характеристики навчального тексту.

У практиці школи й у психології навчання більше значення має перша група: навички читання, вміння працювати, пізнавальні інтереси школярів і т. д. Для забезпечення доступності підручників необхідно розвивати вміння школярів працювати з книгою. Виникає питання, чому ж це вміння недостатньо розвинене? Можливо, не надана вчителям належна методична допомога, або школярі настільки перевантажені засвоєнням знань, що їм не вистачає часу для творчої роботи, для розвитку умінь. Відомо, що надмірна складність навчального тексту розвиває у школярів звичку його механічного зазубрювання.

При складанні підручників і посібників на перший план мають висуватися характеристики навчального тексту, від яких залежить розуміння і засвоєння. Якщо ми знаємо ці характеристики, то маємо потужний і оперативний засіб для управління ефективністю навчання всіх школярів. В останні десятиліття психологією, психолінгвістикою і педагогікою досягнуто суттєвих результатів у цьому напрямку.

Характеристики навчального тексту, що впливають на труднощі його розуміння, можна підрозділити на три групи: інформативність, абстрактність і складність структури. Інформативність навчального тексту залежить від відсотка нових елементів у ньому: нових понять, позначень, тверджень і т. д. Абстрактність дуже легко і точно вимірюється ставленням абстрактних і

конкретних слів у тексті. Складність структури навчального матеріалу залежить від числа одночасно пов'язують елементів, від відстані між ними і т. д. За таких характеристик навчального тексту можна передбачити труднощі його розуміння і тим самим судити про доступність підручника до його експериментальної перевірки в школі.

Знання труднощів розуміння навчального тексту важливо і при конструюванні шкільного підручника: на основі названих характеристик можна дати конкретні рекомендації про те, як підвищити зрозумілість і ефективність сприйняття навчального тексту. Це можна зробити, керуючись такими принципами: зосереджувати інформацію навколо інформаційних ядер, конкретизувати і розкривати зв'язку в навчальному матеріалі [3, с. 63-87]. Ці принципи були застосовані при обробці тексту деяких підручників. Експериментальна перевірка досвідчених матеріалів показала, що вдосконалення структури навчального тексту відповідно до зазначених принципів підвищує ефективність навчання, тобто рівень знань школярів, в середньому приблизно на 15%. Це рівноцінно було б того, що до восьми уроків з даного предмету додали б ще один урок. Зарплата вчителів на один тижневий урок навчального плану в нашій країні становить мільйони рублів, на рік. Отже, свідоме застосування принципів підвищення зрозумілості навчального тексту до одного підручника дає ефект, еквівалентний названої суми.

Коли говорять про спрощення навчального тексту, то виникає питання, а якою є межа цьому? Навчальний текст можна спрощувати безмежно, він повинен бути оптимально важким, тобто доступним. Оптимально важким є навчальний текст, який в даних умовах найкращим чином навчає, розвиває і виховує школярів. Навчальний текст повинен створювати для школярів певні пізнавальні труднощі, долаючи які вони розвиваються. Наукою вже зібрані і обґрунтовані деякі критерії оптимальної труднощі і складності навчального тексту. Наприклад, надмірність навчального тексту повинна бути 300-500%, співвідношення конкретних і абстрактних слів в 10 класі - 1:1 і т. д. Але багато що ще належить зробити для визначення конкретних значень характеристик навчального тексту,

відповідних зоні найближчого розвитку школярів різних класів [4].

Д.Зуєв звернув увагу на необхідність системного вивчення психологічних проблем, пов'язаних зі створенням та використанням навчальних книг. Повинні вивчатися не окремі питання, а вся реальність навчальної книги, робота над нею і робота з нею. І до цієї дослідницької роботи повинні бути залучені представники різних сфер сучасної психології, а не тільки тих, які історично пов'язані з проблемами освіти і виховання [2].

Д. Зуєв у своїх наукових працях вперше сформулював кілька груп проблем, у вирішенні яких автори та видавці підручників і посібників очікували допомоги від психологів.

1. Мотиваційні основи роботи учня з навчальною книгою. У різні історичні епохи і в різних умовах педагогічного процесу проблему мотивації учня - як зробити навчання цікавим, пробудити в учня активність - вирішували по-різному. Спираючись на дослідження психологів, вчені провели велику роботу з дослідження і реалізації тих мотиваційних можливостей, які закладені в структурі підручника - у співвідношенні різних видів тексту і внетекстових компонентів, в його оформленні та поліграфічному рішенні. Практика змусила йти далі і шукати рішення цієї та низки інших проблем на шляхах розробки більш широкого і більш гнучкого засобу активізації роботи з навчальною книгою. Таким засобом став навчально-методичний комплекс. Наукове осмислення наших пошуків і знахідок, наших успіхів і невдач, а також визначення мотиваційних можливостей різних компонентів навчально-методичного комплексу та підручника як ядра цього комплексу - ось ті питання, які повинні стати предметом психологічних досліджень.

2. Застосування до справи створення навчальних книг всієї сукупності психологічних знань про інтелектуальний і емоційному розвитку школярів. Перехід до загальної середньої освіти до межі загострила проблеми, пов'язані з урахуванням вікових особливостей школярів. Вікова психологія накопичила великі експериментальні знання про це розвитку; вона має ретельно обґрунтованими теоретичними концепціями психічного розвитку. Проте у справі

створення навчальних книг ці наукові знання зовсім не застосовуються. Д.Зуєв висловлював сподівання, що психологи в складі авторських колективів підручників допоможуть усунути цей недолік. Від них він чекав і розробки загальних вимог до всіх авторів підручників та критеріїв оцінки їх роботи, що вкрай необхідно у видавничій справі.

Уваги психологів вимагало і коло проблем, пов'язаних із зростаючим впливом на дітей засобів масової інформації. В даний час школа в цілому і підручник зокрема значною мірою ігнорують цей вплив. Тим часом предметом досліджень могли б стати розділення функцій між учителем, підручником, іншими компонентами навчального комплексу та засобами масової інформації як складовими єдиної навчально-виховної системи, а також організують можливості підручника як ядра вже не тільки малого навчально-методичного комплексу, але і цієї системи, свого роду «великого» навчально-виховного комплексу.

3. Реалізація при проектуванні і конструюванні підручника та навчального комплексу можливостей диференційованого і індивідуалізованого навчання. Існують, на думку Д.Зуєва, два шляхи вирішення проблеми індивідуалізації навчання. Один з них – це розробка програмованих засобів навчання. Саме на цьому шляху психологам вдалося домогтися значних успіхів (наприклад, створення програмованого підручника з синтаксису російської мови співробітниками лабораторії психологічних проблем підручника). Але цей шлях не може бути магістральним в умовах загальної середньої освіти та єдиної школи, тому вже давно автори підручників почали просуватися в іншому альтернативному напрямку – в напрямку розробки і створення комплексів, і тому вони вельми зацікавлені в науково-дослідній допомозі з боку психологів.

4. Інженерно-психологічне проектування засобів навчання як знарядь праці учня та викладача. Мова йде про завдання, багато з яких ми вирішували і продовжуємо вирішувати, хоча часто кустарними прийомами (забезпечення легкості читання, реалізація гігієнічних вимог). У той же час абсолютно ясно, що підручник і тим більше навчальний комплекс як знаряддя складної діяльності вимагають системного підходу до свого проектування і створення на основі всіх

тих знань, які накопичені інженерною психологією, щодо інших видів діяльності.

5. Умови та засоби забезпечення повного засвоєння матеріалу навчальної книги. Вчених у першу чергу цікавить та роль, яку відіграють структурні характеристики навчальної книги та навчального комплексу в підвищенні ефективності засвоєння матеріалу. Психологи, спираючись на дані своєї науки про закономірності сприйняття, розвитку уваги, пам'яті і мислення, а також маючи експериментальними методами перевірки засвоєння, могли б надати нам велику допомогу у відшуканні можливостей поліпшення нашої продукції.

6. Підручник і навчальний комплекс як інструменти організації діяльності учня. У повній відповідності з фундаментальними уявленнями про людської діяльності, на які спирається радянська психолого-педагогічна наука, ми прагнемо через навчальну книгу виховати у школярів психологічну готовність до навчання як різновиду суспільно корисної діяльності. Це аксіома. Але в умовах загальної обов'язкової середньої освіти, яке реально здійснюється в нашій країні, цього явно недостатньо. На глибоке переконання Д.Зуєва, для того щоб активно і цілеспрямовано готувати учня до життя, школа повинна все більшою мірою ставати для підростаючого покоління своєрідним центром власного життя, місцем конкретної загальнолюдської практики. Всі основні види діяльності повинні реально здійснюватися учнями - в школі або під її керівництвом. А це означає, що підручник як один з основних інструментів організації навчання і виховання в радянській школі покликаний з першого класу активно готувати учня - майбутнього громадянина - до трудової та громадської діяльності, причому перш за все у сфері матеріального виробництва. Дослідження цієї ролі та можливостей вдосконалення необхідних нею характеристик - найважливіша дослідницьке завдання, до рішення якої повинні включитися психологи [2; 4].

Отже, у радянській науці на початку 80-х років ХХ століття склалася потужна школа підручничкознавства, яка зробила величезний внесок у розвиток шкільної навчальної літератури та сформувала підвалини для становлення української національної школи підручничкотворення у 90-х роках в умовах нової парадигми освіти.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баранский Н.Н. Моя жизнь в экономической географии. Почему я стал заниматься экономической географией / Баранский Н.Н. // География в школе. 1964. – № 1. – С. 9-10.
2. Зуев Д.Д. Школьный ученик / Зуев Д.Д. – М. : Просвещение, 1993. – 218 с.
3. Микк Я.А. Оптимизация сложности учебного текста / Микк Я.А. – М. : Просвещение, 1981. – 119 с.
4. Психолого-педагогические проблемы создания и использования учебника : материалы круглого стола // Вопросы психологии. – 1983. – № 4. – С. 77-95.